

איש התרבות האבודה*

הרב אליצור סגל

בעת תקופת הפריחה של התרבות הערבית, התקיימה גם התרבות הערבית-יהודית. תקופתה של תרבות זו מתחילה עם הולדתו של רב סעדיה בן יוסף אלפיומי, שנולד בשנת ד'תרמ"ב (בערך סוף המאה ה-9 למנין הנוצרים) בעיר פיום שבמצרים העליונה, למד ולימד במספר מרכזים תורניים ולבסוף הפך להיות ראש ישיבת מתא מחסיא הלוא היא סורא שבבל. תואר שהמחזיקים בו נקראו "ראש ישיבת גאון יעקב" או "גאון" סתם. הוא מוכר יותר בראשי התיבות – רס"ג.

התרבות היהודית-ערבית הגיע לשיאה שלוש מאות שנה אחר רס"ג ברבנו משה בן מימון הספרדי, המכונה הרמב"ם, שנולד בשנת ד'תתצ"ח (המאה ה-12) בספרד ולאחר נדודים רבים התישבה משפחתו במצרים. הוא נתמנה לנגיד על יהודי מצרים ומכאן ואילך היו צאצאיו מנהיגיה ודובריה של התרבות היהודית-ערבית.

הרמב"ם כתב בערבית את פירוש המשנה, ספר המצוות, את 'דלא לה' אלא ראיין' – מורה הנבוכים, וכן תשובות רבות. בסוף ימיו הביע הרמב"ם בתשובות שונות את צערו על שימוש בלשון הערבית. את ספרו ההלכתי המרכזי – "משנה תורה" הוא כתב בעברית. אולם, בניו וממשיכי דרכו המשיכו להשתמש בלשון הערבית כלשון עיקרית לכתביהם.

התרבות היהודית-ערבית נעלמת בהבזק אור אחרון מאה וחמישים שנה אחרי הרמב"ם עם ר' דוד הנגיד השני, דור שישי לרמב"ם, שחי בדמשק בסביבות שנת ה'ק"ע. (המאה ה-15). בניו נשבו על ידי המונגולים שכבשו אז את דמשק, הוגלו מזרחה ומאז נעלמו עקבותיהם.

מאפייניה של התרבות הערבית-יהודית הם עיסוק בפילוסופיה ובמדעים, תוך זיקה הדוקה למה שנעשה בסביבה בענין זה; רציונאליות מוחלטת, והתנגדות לכל מה שנתפס בעיניהם כאמונות טפלות; עיסוק נמרץ במדעים שעמדו בחזית הטכנולוגיה של אז: אסטרונומיה (תוך התנגדות מוחלטת לאסטרולוגיה הנתפסת כשרלטניות מסוכנת), רפואה, אדריכלות, מתמטיקה ודקדוק.

שקיעתה של תרבות

הסיבות להיעלמותה של התרבות היהודית הערבית הן פנימיות וחיצוניות. הסיבה החיצונית הפשוטה היא שקיעתה של התרבות הערבית בכללה עד שהשפה

* מאמר זה פורסם לראשונה במוסף השבת של 'מקור ראשון', כ"ט בתמוז תשס"ח.

הערבית חדלה להיות שער לספרות מדעית ופילוסופית מתקדמת. אולם הסיבות המהותיות יותר הן פנימיות:

ראשית, השפה הערבית הייתה מכשול בפני התפשטות תרבות זו לכלל עם ישראל. בסוף ימיו של הרמב"ם החלו מתרגמים שונים בפרובנס שבדרום צרפת, ובספרד שהפכה בינתיים לנוצרית, לתרגם את כתביו של הרמב"ם מערבית לעברית ומתוך כך הגיעו גם לתרגומן של יצירות מופת נוספות כגון: 'הנבחר באמונות ובדעות' של רס"ג, 'הכוזרי' של ר' יהודה הלוי ו'תורת חובות הלבבות' של רבנו בחיי אבן פקודה. השפה הערבית-יהודית, בניגוד לשפה שמית אחרת, הארמית, לא הצליחה להפוך לנכס כללי של עם ישראל. אלמלא התרגומים הללו, ולולא כתב הרמב"ם את ספרו ההלכתי 'משנה תורה' בעברית, היתה כל התרבות הערבית-יהודית צוללת לתהום הנשיה וספק אם היתה משפיעה במשהו על עם ישראל בכללותו.

הסיבה השניה היא עמוקה יותר: הפילוסופיה הרציונאלית הוכתה בידי המיסטיקה (תורת הקבלה). פרובנס, דרום צרפת, היתה שדה הויכוחים העיקרי בין המיימוניסטים ליריביהם. כתוצאה מכך, בדור שלאחר הרמב"ם נתגלתה תורה חדשה: תורה מיסטית – תורת הקבלה. תורה זו כבשה תוך זמן קצר את העולם היהודי, תוך שהיא נעזרת בעובדה ששפת הקבלה היא הארמית, השפה המשותפת לכל לומדי התורה, ואילו שפתם של הרציונאליים היתה ערבית, שפה המגבילה אותם רק לחוג תרבותי מוגבל בעם ישראל. התרבות הערבית-יהודית נדחקה לפינה צדדית ולבסוף כמעט אבדה מן העולם.

עם זאת, גחליה העמומות עדיין המשיכו ללחוש בדרום הרחוק, בארץ תימן. שם, אישיותו של הרמב"ם ספגה הערצה שאין דומה לה ולצידו דמותו של רס"ג. שם המשיכו עדיין שרידי השיטה להתקיים.

לפני כמאה שנה, קם גדול בישראל אשר הלהיב את שרידי הגחלים לאש חדשה: היה זה 'הישיש' – מארי יחיא ב"ר סלימאן אלקאפח יחיה לעולם. הוא מכונה 'הישיש' כי נפטר בשנת תרצ"ג (1933 למנין הנוצרים), בגיל שמונים ושתיים. בחברה שבה אורך החיים הממוצע היה חמישים, אדם בן שישים כבר נחשב לישיש. הכינוי 'יחיה לעולם' הוא משחק מילים על משקל שמו, יחיא, והוא תחליף לכינוי שליט"א (שיזכה לאורך ימים טובים ארוכים), אבל המשיכו להשתמש בו גם לאחר מותו משום שתורתו חיה לעולם.

מארי יחיא החיה את התרבות הערבית-יהודית תוך שהוא שם במרכז עולמו את תורת הרמב"ם לכל ענפיו בספריו ההלכתיים הפילוסופיים וגם הרפואיים. ואגב כך גם את יתר יצירות המופת של התרבות הערבית-יהודית ובעיקר ספרי רס"ג. אסכולה זו נקראה "דרדעים" מצרף המילים "דור דעה".

מענין שבערך באותה תקופה, קמה בליטא אסכולה שגם היא שמה את הרמב"ם במרכז לימודה. זוהי האסכולה של ר' חיים הלוי סולובייצ'יק מבריסק. עם זאת אין דמיון בין צורת הלימוד הבריסקאית לבין זו הדרדעית הצנענית.

הלמדנות הבריסקאית התמקדה בספרו ההלכתי של הרמב"ם, 'משנה תורה' שנכתב בעברית. מדרך הטבע לא היתה להם גישה לכתביו הערביים במקורם, לכל היותר לתרגומים שלהם. נוסף לכך, אסכולות רבות בגישה הבריסקאית מתנגדות בחריפות לפילוסופיה שלו – לחלק הרעיוני של כתביו. כמובן, לא היתה להם גישה לכלל התרבות הערבית-יהודית. זאת ועוד: הבריסקאיות היא בעיקרה משחק אינטלקטואלי ללומדים; היא אינה מעצבת את חיי היום-יום. ביום-יום נוהגים לפי הגהות הרמ"א בשולחן ערוך.

לעומת זאת, בדרדעיות, הרמב"ם הוא מעצב עיקרי של חיי היום-יום של כל אדם, לאו דוקא הלומד. מדובר בתחיה כוללת של התרבות הערבית-יהודית לכל ענפיה ובהקשר המקורי.

בין בריסק לדרדעים

אחד ממשיכי בית בריסק הוא הגאון ר' יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק מבוסטון. בדמותו התגלם, מלבד למדנות ברמב"ם, גם ידע מדעי פילוסופי.

אני מביא פה שתי פסקאות המיצגות בצורה חותכת את ההבדל בין הדרדעיות הצנענית לבין הלומדות הבריסקאית.

הפסקה הראשונה היא מדבריו של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק מבוסטון במסתו: מה דורך מדוד, הדנה בדרך לימודו של סבו הגאון ר' חיים הלוי סולובייצ'יק מבריסק. היא נדפסה במספר ספרים שלו, ואני העתקתי את הדברים מתוך ספרו "בסוד היחיד והיחד" עמוד 227.

השניה, היא דברים שאני כתבתי בפתיחה למאמרי "הלכה וראליה" ב'ספר הזיכרון לרב יוסף בן דוד קאפח' בהוצאת אוניברסיטת בר אילן. כשכתבתי את הדברים, לא ידעתי כלל על דברי הגרי"ד סולובייצ'יק, הסבו את תשומת ליבי אליהם, זמן רב לאחר כתיבתם. כמובן שאינני ראוי לעמוד מול הגרי"ד, אבל לא מכוח עצמי אני בא אלא מכוחה של השיטה – האסכולה הדרדעית.

ואלו דברי הגרי"ד סולובייצ'יק (ויושם לב ללשונו המיוחדת ולמונחים הלועזיים המלווים אותה).

מה שנעשה למשל במסכת כלים, המופיעה למשקיף השטחי כגדושת רהיטי בית וכלי המטבח: טבלא ונר, כיסא ושולחן, מיחם וחבית, תנור וכירה וכו', כאילו לא בא אלא לתאר את כלי המשק הביתי של בני ארץ ישראל בתקופת המשנה – אי אפשר לשער. ר' חיים גילה את המאור שבמסכת זו, הפשיטה מלבושה המעשי, והכניס את המושג – במקום העובדה, את היחס ההגיוני – במקום הקשר המציאותי, תכנים אידיאליים – במקום חפצים ממשיים. כולה ניתקה מן המציאות המוחשית ונדחקה אל עולם רוחני מחשבתי הנוצר על ידי החשיבה ההלכית הצרופה.

כשם שהכניס אינטרפרטציה חדשה למקצועות אלה, כך חיקר ואיזן ופירש על פי מידתו, מידת הקונצפטואליזציה, את כל עניני התורה – דיני מחיצות שבת, סוכה, אוהל המת, וכלאים, הלכות יבום וחליצה, קידושין וגרושין, טוען ונטען, חובל ומזיק, וכן כל כיוצא בהן. כל מקום שנתן את עיניו בו וכל עניין שנגע בו נהפך לתוכן הלכי, אידיאה שכלית ועצם מופשט. דם הקדשים וקטורת יום הכיפורים, כותלי הסוכה, ונר חנוכה, הבאת שליש ומירוח, קצירת העומר והבאתו, כזית חלב נבלה וטרפה, שטרי קניין ושעבוד, מלך וכהן גדול, בגדי כהונה ועולת ראייה, נתלשו מעולם העובדתיות היום יומית, מן החושניות, ונשתלו בעולם אידיאלי שבו התבונה ההלכית הטהורה שולטת שלטון בלי מיצרים, ובו נתפשים ענינים אלה לארכיטקטורה רעיונית-הגיונית מרהיבת עין וצודה נפשות. ההלכה נהפכה למיתודה דידוקטיבית שלמה, שחרג ודחף לה, המסתערת על חפצים ממשיים מצרפת אותם מן המוחשיות ויוצרת בהם מערכת מחשבתית נעלה, בהקבלה להנחותיה ולמושכלותיה הראשוניים, המעורים בפעולת פוסטוליציה שנמסרה לנו מדור דור עד משה רבינו שקיבל תורה מסיני.

ואלו הדברים שאני כתבתי בפתיחה למאמרי 'הלכה וראליה' לזכרו של מארי יוסף

קאפח:

כיון שגלו ישראל ממקומן אין לך ביטול תורה גדול מזה (בבלי חגיגה ה ע"ב). ולא לימוד התורה ואהבת התורה וההתמדה בלימודה בטלו, אלא ההקשר המציאותי שלה. ההבנה של תנאי החיים, ידיעת הצמחים, הכרת המקומות, ראיית בעלי החיים, כל זה הלך ונשתכח. מעברם של מוקדי התורה למזרח אירופה ששם תנאי החיים והאקלים והשפות המדוברות בקרב הגויים אינם דומים כלל ועיקר למצב בארץ ישראל, הביאו לשבירת מסורת התורה. לפיכך עברו במזרח אירופה לניתוח מופשט של העקרונות ההלכתיים שמאחורי הסוגיות תוך ניתוק הולך וגובר מהמציאות הריאלית שלהם. תהליך זה התחזק בגלל שיטת אורח החיים הנקוטה שם שעיקרה ניתוק בין עמלי תורה לבין עמלי פרנסה. היינו העסוקים בתורה אינם עסוקים בענייני העולם והעסוקים בפרנסתם הרי הם לכל היותר בגדר קובעי עיתם לתורה במקרה הטוב.

משחזרו ישראל למקומם נשארה הזרות במקומה. מבחינות מסוימות אפילו גברה. כבר שמעתי מאברך אחד שאינו מבדיל בין כבש לעז. ובודאי שמי שאינו יודע מה הוא כבש ומה הוא עז, אין לצפות ממנו שידע מה הוא ארבה המדבר ומה הוא צלבגב מרוקאי. מבחינות רבות השבר עוד התגבר כיון שעיסוקה של האקדמיה בשאלות אלו תוך ניתוק ממסורת התורה, גרם שבעולם הישיבות התחילו להתרחק בכלל לא רק מהראליה הנחקרת באוניברסיטה אלא אפילו מהראליה הפשוטה.

לא כן חלקו של עבד ד' מורי יוסף קאפח, אשר אצלו ידיעת המציאות לעמקה ולרחבה וידיעת התורה לכל מרחביה וענפיה התמזגו לשלמות אחת.

אבל, מרחפת השאלה המהותית – מהי המשכיות אמת של הרמב"ם? האם לימוד ערבית תוך חזרה למקורות או להיפך: לימוד אנגלית תוך התקדמות בחזית המדע של